

Een analyse van de regionale verschillen in de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt in Nederland

Lambert van der Laan en Eduard van den Bout*

Hoewel Nederland nog steeds tot de groep landen behoort met een internationaal gezien laag participatieniveau, is de stijging van dat niveau de afgelopen decennium uitermate groot geweest (Van der Laan en Scholten, 1989). Naast de sterke toename in algemene zin is de regionale verscheidenheid in de omvang en ontwikkeling van de participatie binnen Nederland echter opvallend. Dit geldt ook voor de ontwikkeling van de deelname van vrouwen per regio. Vooral stedelijke gebieden laten een zeer sterke stijging zien. In het algemeen geldt dat gebieden met een hogere vrouwelijke aanvangsparticipatiegraad ook een sterkere groei van dit percentage vertonen ten opzichte van gebieden met een laag aanvangspercentage. De vraag die hier centraal staat is wat de oorzaken zijn voor de regionale verscheidenheid in het niveau van de arbeidsparticipatie van vrouwen. Heeft het te maken met het type baan dat aanwezig is, of spelen ook bijvoorbeeld culturele aspecten of de gezinssituatie een rol? In deze bijdrage wordt ingegaan op de oorzaken van de regionale verscheidenheid in de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt in Nederland. De bijdrage is geschreven vanuit het perspectief dat verschillen in de aard en omvang van de arbeidsparticipatie van vrouwen gelegen is in de heterogeniteit van de potentieel participierenden. Dit geldt niet alleen voor wat betreft hun directe arbeidsmarkt kwaliteiten zoals scholing en leeftijd, doch heeft ook te maken met de regionale omgeving waarin zij zich bevinden. De onderhavige studie kan als een voortzetting worden gezien van eerdere regionaal gerichte studies (zie voor een overzicht Mol, Van Ours & Theeuwes, 1988). Nieuw aan deze bijdrage is, naast de 'updating' van het cijfermateriaal tot 1985, de integratie van vele aspecten afkomstig uit

-
- * Dr. Lambert van der Laan was van 1980 tot 1984 verbonden aan het Geografisch en Planologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam. In latere jaren volgden nog verbintenissen aan de opleidingen voor middelbare akten te Utrecht en Tilburg en periodiek als adviseur regionaal-economische ontwikkeling aan de IBRD (Wereldbank) te Washington. Sinds 1984 is de auteur verbonden aan het Economisch-Geografisch Instituut van de Erasmus Universiteit te Rotterdam, alwaar hij ondermeer het onderzoeksprogramma ruimtelijke arbeidsmarkten coördineert. Recentelijk heeft hij een dissertatie over de regionale arbeidsmarkt in Nederland afgesloten. Drs. Eduard van den Bout sloot in 1989, na reeds een studie aan de Hogeschool voor Economische Studies gevolgd te hebben, de doctoraal studie aan de Economische Faculteit te Rotterdam af. Momenteel volgt hij een post-doctorale studie accountancy aan dezelfde universiteit.

talloze onderzoekingen binnen een econometrisch model op regionaal niveau. Dat meerdere aspecten zijn meegenomen is natuurlijk niet zo bijzonder, wel dat het hier gebruikte aantal, op theoretische gronden uitputtend is.

Na deze inleiding wordt in paragraaf 2 verslag gedaan van een verkenning van de in het momenteel bestaande empirisch onderzoek aangedragen aspecten die de deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt beïnvloeden. In een volgende paragraaf wordt gezien in welke mate deze aspecten de regionale verscheidenheid in de participatie binnen Nederland verklaren. Ook gaat paragraaf 3 in op het regionaal patroon van de gevonden oorzakelijke factoren. In paragraaf 4 tenslotte, worden de voornaamste bevindingen geïnterpreteerd en worden enige implicaties geschetst.

2 Theoretisch kader: een literatuurverkenning

Voorafgaand aan het empirisch deel van het onderzoek wordt in deze paragraaf verslag gedaan van een inventarisatie van het bestaand (economisch) onderzoek met als doel te achterhalen welke aspecten in beginsel de deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt beïnvloeden. Er is hier expliciet gekozen voor een benadering via het bestaand onderzoek en niet of minder via bijvoorbeeld een micro- of macro-economische benadering. (Dit is echter wel gebeurd in Van der Laan, Van den Bout & Van der Knaap, 1989.) Deze keuze heeft een tweetal redenen.

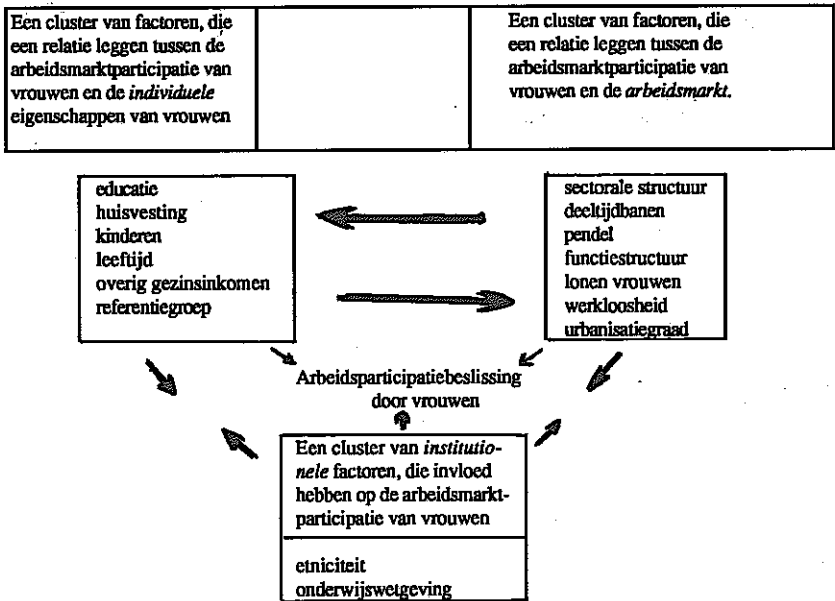
- Ten eerste blijken een micro- dan wel macro-economische benadering *op zichzelf* nauwelijks een onderscheid naar geslacht te maken.
- Ten tweede zijn beide typen analyses logischerwijs economisch getint waardoor factoren als bijvoorbeeld sociaal-culturele aspecten veelal, doch niet noodzakelijkerwijs buiten beschouwing blijven.

Om aan deze bezwaren (voor een deel) tegemoet te komen, vond door ons enerzijds een verbreding van de "scope" plaats door ook bij andere vakgebieden dan de economische te rade te gaan. Anderzijds vond juist een beperking plaats door nu specifiek voor vrouwen na te gaan welke factoren van invloed zijn op de arbeidsmarkt-participatiebeslissing. Het voorgaande wil echter niet zeggen dat de problematiek van de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt niet vanuit een micro- dan wel een macro-economische invalshoek benaderd kan worden. Integendeel, zoals het hierna volgende zal illustreren zijn meerdere studies hier vanuit vertrokken (zie voor een recent overzicht: Mol, Van Ours & Theeuwes, 1988). Waar het echter om gaat dat de economische theorie op zichzelf geen specifiek 'vrouwelijk' vertrekpunt kent. Gelet op de overweging dat het verrichte empirisch onderzoek wel expliciet op de participatie van vrouwen ingaat en bovendien een breed, doch duidelijk te groeperen en te interpreteren blikveld heeft, is bij de door ons uitgevoerde analyse van de regionale verschillen in de arbeidsparticipatie in Nederland hiervan uitgegaan. Het verrichte empirisch onderzoek kan, afhankelijk van waar vanuit naar de participatie wordt gekeken, in een drietal clusters worden ingedeeld¹:

¹ Sommige van de genoemde aspecten zijn 'echt' regionaal verschillend, andere geregionaliseerd verschillend. Bij de eerste gaat het om aspecten die per regio verschillen. De leeftijdsstructuur of het werkloosheidsniveau zijn hiervan voorbeelden. Andere, zoals de onderwijswetgeving zijn in aanleg nationaal bepaald, doch hun uitwerking per regio verschilt. Dit zijn geregionaliseerde aspecten.

- een cluster, die samenhangt met de relatie tussen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en de *individuele* karakteristieken van vrouwen;
- een cluster, die samenhangt met de relatie tussen participatie en de *arbeidsmarkt*
- een cluster, bestaande uit *institutionele* factoren.

Figuur 1 Factoren die volgens het empirisch onderzoek van invloed zijn op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen



In figuur 1 wordt van elke cluster de in het empirisch onderzoek genoemde aspecten weergegeven. De indeling is tot op zekere hoogte arbitrair. Een factor als bijvoorbeeld etniciteit heeft vanzelfsprekend naast institutionele aspecten ook een duidelijke samenhang met de arbeidsmarkt of het individueel niveau. Hierna wordt van elke (groep van) factor(en) aangegeven op welke wijze de arbeidsparticipatie van vrouwen wordt beïnvloed. Deze bespreking per aspect is echter zeer summier gehouden².

Beide soorten beïnvloeden echter de participatiegraad en dienen op grond hiervan in de beschouwing te worden betrokken.

- Oorspronkelijk waren meer de arbeidsparticipatie beïnvloedende aspecten bij de analyse betrokken. Het betrof hier bijvoorbeeld het effect van het belastingstelsel (Siegiers, 1985; Min. van SoZaWe, 1986b) en de kerkelijke gezindte (Pauwels en Van Loon, 1976; Siegiers, 1976, 1980). Daar het echter niet mogelijk bleek om actuele adequate regionale gegevens hiervoor te vinden, zijn deze aspecten verder buiten beschouwing gebleven. Ook de mate van kinderopvang per regio is van belang (Groenendijk & de Wit, 1987; Min van SoZaWe, 1987). Deze variabele kwam echter tijdens de uitvoeringsfase te vervallen. Uit ons onderzoek resulteerde een *negatieve* samenhang tussen de participatiegraad en het promillage kinderen dat kinderopvang geniet ten opzichte van werkzame vrouwen in 1985 ($R = -0.62$). Daar uit verschillende onderzoeken is gebleken dat het gebrek aan kinderopvang een barriere voor de arbeidsparticipatie van vrouwen vormt, bevreedde deze samenhang ons. Bij nadere analyse van deze variabele bleek de variabele kindercentra een

Individuele kenmerken van vrouwen

De eerste groep van factoren zoals we die in figuur 1 kunnen aantreffen, hebben betrekking op de individuele kenmerken van vrouwen die van belang zijn voor de participatie.

Educatie

De invloed, welke educatie met name in de vorm van het opleidingsniveau uitoefent op de participatie, is het saldo van een serie dieper liggende factoren. Allereerst betekent de genoten opleiding een aanwijzing voor het potentiële arbeidsinkomen van vrouwen. Naar verwachting zal een hoger opleidingsniveau een hoger arbeidsinkomen per tijdseenheid betekenen. Naast de positieve invloed die dit op zich zelf heeft om op de arbeidsmarkt te participeren, betekent dit tevens dat men eerder en beter in staat is individuele voorzieningen te treffen met betrekking tot het huishouden en de kinderopvang. Ten tweede zullen banen waarvoor een hoger opleidingsniveau vereist is veelal betere secundaire arbeidsvoorwaarden met zich meebrengen dan banen waarvoor een lager opleidingsniveau is vereist. Ten derde houdt een hoger opleidingsniveau een veel grotere keuzemogelijkheid in. Een vrouw kan wel een baan vinden die beneden haar opleidingsniveau ligt, maar niet of nauwelijks een baan vinden boven haar opleidingsniveau. Ten vierde kan gesteld worden dat vrouwen die een hoger opleidingsniveau hebben meer binnen hun gezichtsveld hebben dan uitsluitend een gezinsleven met huishouden en kinderen (Hagenaars en De Zwart, 1987). Evenals de andere hier genoemde aspecten heeft ook dit een de participatie bevorderende invloed.

Huisvesting

De invloed van deze factor kan van tweeërlei aard zijn. Indien een gezin (of vrouw) een woning in eigendom heeft, wordt door sommigen verwacht dat de zorg voor het huis relatief groot is, waardoor de motivatie voor een vrouw om te participeren op de arbeidsmarkt afneemt (Siegiers, 1976). Daarnaast is het echter mogelijk dat eigen woningbezit juist een positief effect heeft op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Zo betekent het kopen van een woning (vooral) voor jonge gezinnen een grote investering, waarbij vaak omvangrijke leningen aangegaan moeten worden. Dit betekent dat naarmate een gezin een grotere schuldenlast dient af te lossen, vrouwen eerder geneigd zullen zijn op de arbeidsmarkt actief te worden (additional worker effect). Doordat de vrouw gaat werken stijgt het inkomen van het huishouden waardoor de hoge lasten beter draagbaar zullen worden (Bowen en Finegan, 1969). Samenvattend blijkt het bezit van een eigen woning een tweetal tegen elkaar in werkende effecten op de arbeidsparticipatiebeslissing van vrouwen kan hebben, waardoor alleen met de nodige voorzichtigheid iets over het totale effect valt te zeggen.

optelsom te zijn van alle opvangmogelijkheden, dus zowel van kinderdagverblijven als van peuterspeelzalen. Deze opvangmogelijkheden verschillen echter hemelsbreed van elkaar. Te noemen valt hierbij het aantal uren van openstelling, de bestaffing, hun rol voor de ouders en kind en de regionale spreiding. Zo komen kinderdagverblijven relatief meer in stedelijke gebieden voor en zijn ze meer aan het werken van vrouwen gekoppeld dan peuterspeelzalen (vaak door vrijwillige moeders bemand) die juist relatief veel in de niet-grootstedelijke gebieden voorkomen. Gelet op deze verscheidenheid in het karakter van het begrip kindercentra is besloten om deze (voorlopig) niet in het vervolg van het onderzoek op te nemen.

Kinderen

Ter verklaring van het lage arbeidsmarktpercentage van vrouwen speelt één maatschappelijk verschijnsel zeker in Nederland een rol van betekenis, namelijk het verlaten van de arbeidsmarkt door vrouwen na de geboorte van hun (eerste) kind. Vooral het hebben van kinderen die de leerplichtige leeftijd nog niet hebben bereikt oefent veelal een sterke vraag uit naar productieve arbeid binnen het gezin. Dat er een relatie bestaat tussen het arbeidsaanbod van vrouwen en de gezinsgrootte komt in de literatuur veelvuldig naar voren (zie o.a. Van der Veen en Evers, 1984; Elchardus en Martin, 1985; Siegers, 1980). Eenstemmigheid over de wijze hoe de relatie precies ligt is bij de onderzoekers niet altijd aanwezig. De verklaringen die met betrekking tot deze relatie gegeven kunnen worden zijn volgens Pauwels en Van Loon (1976):

- de gezinsomvang beïnvloedt de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen;
- de arbeidsmarktparticipatie beïnvloedt de gezinsomvang;
- gezinsomvang en arbeidsmarktparticipatie beïnvloeden elkaar;
- de waargenomen negatieve relatie tussen arbeidsmarktparticipatie en gezinsomvang wordt veroorzaakt door gemeenschappelijke factoren welke inwerken op beide factoren.

Over de richting en het relatieve belang van de verschillende effecten is geen éénduidigheid te signaleren. Een groot aantal auteurs (Willis, 1973; Bogazzi en Van Loon, 1978) aanvaarden een negatief effect van de fertiliteit op de arbeidsmarktparticipatie en een zelfde effect in omgekeerde zin. Dit beaamt de stelling dat gezins- en arbeidstaken deels onverenigbaar zijn (Hoffman, 1974). Siegers (1980) vatte een groot aantal studies samen en kwam tot de conclusie dat het negatieve effect van de aanwezigheid van (jonge) kinderen op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen zo goed als vaststaat, terwijl het effect in omgekeerde richting veel minder duidelijk lijkt.

Leeftijd

Een aspect die ook een rol speelt bij de arbeidsparticipatie van vrouwen is de leeftijd van de vrouw. Zo blijkt in Nederland het deelnemingspercentage van vrouwen in de cohort 20-24 jaar ongeveer 72% te zijn. Bij het stijgen der jaren doet zich een vrij sterke daling voor tot ongeveer 48% voor de groep vrouwen tussen de 30 en 44 jaar, waarna er voor oudere vrouwen een verdere daling te signaleren valt. Dit alles resulteert in het piek-plateau profiel, waarvan het belangrijkste kenmerk is de afwezigheid van een toename van de arbeidsmarktactiviteit van vrouwen op latere leeftijd. Opgemerkt kan nog worden dat de leeftijdsfactor nauw verbonden is aan die van de factor kinderen.

Overig gezinsinkomen

Beslissingen met betrekking tot de arbeidsmarktparticipatie worden vaak op gezinsniveau genomen. Kusters (1966) baseerde hier zijn model op. In dit model wordt uitgegaan van een differentiatie van niet-betaalde tijd naar partner. Het bezwaar tegen dit model is gelegen in de veronderstelling dat beide partners streven naar de maximalisatie van hun gezamenlijke nutsfunctie, hetgeen impliceert dat er een volstrekte belangenharmoonie tussen beide partners bestaat. Een model dat niet uitgaat van deze belangenharmoonie werd geformuleerd door Leuthold (1968). Hij construeerde in plaats van één gezamenlijke nutsfunctie, een nutsfunctie voor zowel de man als de vrouw. Duidelijk wordt echter wel dat het inkomen van de gezinspartner(s) een rol bij de participatiebeslissing speelt. Daarom zal ook hier aandacht worden besteed aan het overig gezinsinkomen. Onder het overig gezinsinkomen kan worden verstaan het totale

gezinsinkomen verminderd met het arbeidsinkomen van de vrouw. Een overig gezinsinkomen dat laag is vormt, zo is de veronderstelling, een "economische pressie" op de vrouw om zich aan te bieden op de arbeidsmarkt (Linssens en Siegers, 1982). In feite is ook hier sprake van het reeds bij de huisvesting gesignaleerde 'additional worker effect'. Dit ligt voor de hand daar zowel bij relatief hoge huisvestingslasten als bij lage gezinsinkomsten de marginale opbrengsten van het werken door de vrouw hoog is. (Zie ook verderop de samenhang met de werkloosheid.)

Referentiegroep

Beslissingen worden genomen binnen een kader dat gekenmerkt wordt door onzekerheid en een gebrek aan informatie. Binnen deze context kan er nauwelijks een "optimale" rationele planning met betrekking tot de arbeidsaanbodbeslissing over de gehele levenscyclus gemaakt worden. Het arbeidsaanbodgedrag van individuen moet veelal gezien worden vanuit een onzekerheidsreducerend perspectief. Gedrag dat hieraan voldoet, bestaat ondermeer uit het zich spiegelen aan referentiegroepen (Kantona, 1975). Ter ondersteuning van deze gedachtengang kan de relatie dienen die bestaat tussen het arbeidsmarktparticipatiegedrag van moeders en die van dochters. Uit een aantal studies (Rosenfeld, 1978; Smith-Lovin en Tichmayer, 1978) bleek dat dochters van moeders die werkzaam waren op de arbeidsmarkt, in grotere mate op de arbeidsmarkt participeerden dan dochters met moeders die in het huishouden actief waren. Er kan aldus worden verwacht dat een hoge deelname van oudere vrouwen op de arbeidsmarkt de deelname van vrouwen als totale groep meer dan evenredig beïnvloedt. Kapteyn, Wottiez & ten Hacken (1989) hebben in samenhang met het arbeidsaanbod van huishoudens ook rekening gehouden met de referentiegroep. In hun econometrisch micro-model is het aanbod ondermeer een functie van de sociale groep waartoe een individu behoort. Zoals hierboven uiteengezet hebben wij ons voor wat de vrouwen betreft, mede op theoretische gronden beperkt tot de moeder-dochter relatie.

De arbeidsmarktsituatie

Naast de cluster van factoren die samenhangen met de individuele eigenschappen van een vrouw, werd in figuur 1 tevens een cluster van factoren aangegeven die de relatie met de arbeidsmarkt aan geeft.

Sectorale structuur

De samenstelling en de relatieve omvang van de bedrijfstakken en de bedrijfsklassen kan een rol spelen bij de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Uit bijvoorbeeld een onderzoek dat verricht werd door Bowen en Finegan (1969) bleek dat naarmate er op de arbeidsmarkt meer ruimte was voor bedrijfstakken c.q. klassen waarin voor een groot deel vrouwen werkzaam zijn, het participatieniveau logischerwijs toeneemt. Dat Nederlandse vrouwen eveneens (slechts) in een beperkt aantal bedrijfstakken en klassen werkzaam zijn moge bekend zijn.

Deeltijdarbeid

Het CPB (1983) heeft in de "vooruitberekening van het trendmatig arbeidsaanbod tussen 1980 en 2010" onderzocht welke factoren een rol gespeeld hebben (en zullen spelen) bij de toegenomen arbeidsparticipatie van (gehuwde) vrouwen. Een van de factoren bleek de beschikbaarheid van deeltijdbanen te zijn. Zoals bekend zijn juist vrouwen vaak werkzaam in deeltijdbanen.

Boot (1987) wijst overigens op de afvlakking van het aantal deeltijdbanen. Hij baseert dit op de situatie in de Scandinavische landen, die in de '60/'70-er jaren een sterke groei van deeltijdbanen te zien gaven die vergelijkbaar is met de Nederlandse groei van deeltijdbanen in de beginjaren '80. Na de sterke groei in Scandinavië trad een verzadiging op, wat door Boot ook in Nederland mogelijk geacht wordt. Dat de factor deeltijdarbeid samenhangt met de sectorale structuur blijkt uit het feit dat deeltijdbanen voornamelijk te vinden zijn in de handel, de zakelijke- en de overige dienstverlening (SER, 1987).

Pendel

Om op de arbeidsmarkt te participeren is het noodzakelijk rekening te houden met kosten die gemaakt (moeten) worden voor het vervoer van en naar het werk, de pendelkosten (Evers & Van der Veen, 1986). Pendelkosten zorgen voor een verlaging van de budgetcurve. Een individu heeft dan een tweetal mogelijkheden. Hij of zij kan, daar het reservatieloon te laag wordt besluiten niet (meer) te werken, of de gestegen toetredingskosten te compenseren. Dit laatste betekent dat het arbeidsaanbod (in uren) zal toenemen. Ook voor de factor pendel dus wederom een tweezijdig mogelijk effect.

Funciestructuur

Elchardus & Martin (1985) komen tot de conclusie, dat een aantal eigenschappen van het werk en werkomstandigheden, de kans kunnen vergroten c.q. verkleinen dat een beroepsactiviteit wordt aangehouden en na een onderbreking weer wordt opgenomen. Dat deze stelling speciaal voor Nederland van belang is mag blijken uit het feit dat juist in Nederland vrouwen in (zeer) grote aantallen de arbeidsmarkt verlaten, nadat zij een eerste kind hebben gekregen. Met name de takenstructuur blijkt het belangrijkste effect met zich mee te brengen (Elchardus & Martin, 1985). Er kan een koppeling gemaakt worden tussen de mate van beroepsverbondenheid en het functieniveau. Naarmate het functieniveau stijgt kan verondersteld worden dat het werk complexer van karakter is en meer mogelijkheden met zich meebrengt om het werk zelf te structureren, waardoor de beroepsverbondenheid zal stijgen. Schippers (1982) beschreef reeds de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt voor wat betreft functieniveau's. Op basis van dit onderzoek kan de stelling verdedigd worden dat een oververtegenwoordiging van vrouwen op de laagste functieniveaus, zoals in Nederland, een voorname oorzaak is voor de massale uittrekking van vrouwen nadat het eerste kind werd geboren. Deze stelling wordt bevestigd door een onderzoek van het Ministerie van Sociale Zaken (1986a).

Lonen van vrouwen

Volgens Renaud en Siegers (1983) is de arbeidsparticipatie van (gehuwde) vrouwen in Nederland gedurende de afgelopen decennia ondermeer zo toegenomen doordat het door vrouwen te verdienen loon belangrijk steeg. Vooral voor gehuwde vrouwen is dit volgens hen een belangrijke factor daar velen van hen bij het stichten van een gezin een keuze maken tussen betaald werk versus huishoudelijk werk en kinderverzorging. In dit kader kan nog opgemerkt worden dat volgens Hartog en Theeuwes (1983) de vraag wat vrouwen op de arbeidsmarkt verdienen een veel grotere rol speelt voor de participatiegraad van vrouwen dan wat de echtgenoot verdient.

Werkloosheid

Werkloosheid kan in principe zowel een positieve als een negatieve relatie hebben met betrekking tot de arbeidsmarktparticipatie. Het positieve effect wordt gevormd door het

bekende "additional worker" effect. Door een daling van het gezinsinkomen, bijvoorbeeld ten gevolge van werkloosheid bij het lid van het gezin dat normaal gesproken het hoogste inkomen genereerde, bieden andere leden van het gezin arbeid zich op de arbeidsmarkt aan om een inkomensachteruitgang te compenseren. In negatieve zin speelt het "discouraged worker" effect een rol. Hierbij moet gedacht worden aan het ontmoedigend raken van een werkzoekende door de hoge werkloosheid, waardoor hij of zij zich uit de beroepsbevolking zal terug trekken. In recente analyses (Siegers, 1983. Grift en Siegers, 1986 en Wong Meeuw Hing, 1986) werd aandacht besteed aan het totale effect van de relatie werkloosheid-arbeidsparticipatie van vrouwen. Steeds bleek dat het "additional worker" effect, dat het gevolg was van de daling van het inkomen van de man, gering tot nihil was. Dit in tegenstelling tot het "discouraged worker" effect.

Urbanisatiegraad

De gedachtingang bij de factor urbanisatie luidt als volgt: "Vrouwen uit een stedelijk milieu zijn geëmancipeerder dan vrouwen uit een landelijk milieu." (zie Pauwels & Van Loon, 1976). Dientengevolge zal de vrouw uit het stedelijk milieu anders aankijken tegen het "werkend-moederschap" dan vrouwen uit het landelijk milieu. De eersten zullen een moderne visie kennen, de tweede groep een traditionele (zie ook Van der Laan, Scholten & Van der Knaap, 1989). De relatie urbanisatie - arbeidsmarktparticipatie heeft enige raakvlakken met de al eerder genoemde relatie levensovertuiging - arbeidsmarktparticipatie. Daarnaast kan gesteund worden op de argumentering dat geschikte werkgelegenheid in een ruraal milieu minder aanwezig is dan in een stedelijk milieu (volgens Pauwels en Van Loon, 1976). Vrouwen uit een stedelijk milieu hebben meer kans om te werken, dan vrouwen uit een ruraal milieu.

Institutionele aspecten

Als laatste groep kunnen die factoren worden onderkend die samenhangen met de formele dan wel informele regelgeving, de institutionele omgeving.

Etniciteit

De invloed van de factor etniciteit is niet eenduidig te interpreteren. Dit komt met name omdat dit aspect sterk samenhangt met tal van individuele eigenschappen zoals opleiding en normen, alsmede diverse arbeidsmarktkenmerken zoals lonen en werkloosheid. In het onderhavig onderzoek is het aspect etniciteit bij de groep van institutionele kenmerken geplaatst. De reden hiervoor is de sterke nadruk die veelal gelegd wordt met de (verschillende versies van de) gesegmenteerde arbeidsmarkt, waarin de (informele) regelgeving ten opzichte van werk en arbeidsvoorwaarden een belangrijke rol speelt. De samenhang tussen etniciteit en de mate van participatie van vrouwen is echter niet geheel duidelijk. Zowel participatie-bevorderende als -afremmende aspecten zijn te noemen. (Zie voor een overzicht bijvoorbeeld Bruyn-Hundt, 1988.)

Onderwijswetgeving

Een belangrijk aspect van het regulerend kader is met name de wetgeving rond de intreding op de arbeidsmarkt. Dit laat zich vooral gevoelen bij de wetgeving rond het onderwijs. Door de onderwijswetgeving neemt de leeftijd waarop individuen zich aanbieden op de arbeidsmarkt toe. Dit betekent dat naarmate jongere vrouwen in het algemeen langer voltijdse dagstudie volgen, ze als totale groep minder actief zullen zijn op de arbeidsmarkt. Dit wordt bevestigd door cijfers van het CPB (1987). Het CPB

verwacht dat verlenging van de onderwijsduur een negatieve uitwerking heeft op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen.

Evaluatie

Hiervoor stonden de aspecten centraal welke invloed hebben op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en is gebaseerd op reeds verricht onderzoek. De aspecten werden behandeld aan de hand van figuur 1. Van elk aspect werd de verwachte werking weergegeven. Tabel 1 vat deze verwachtingen samen. Uit de tabel wordt duidelijk dat van meerdere aspecten het effect op de participatie niet a-priori vaststaat. De theorie is hier niet duidelijk over. De hierna uit te voeren empirische analyse kan hier, voor zover dit de situatie in Nederland betreft, klaarheid in brengen. Het is echter ook afhankelijk van de specifieke operationalisering van de betreffende aspecten. Indien de sectorale structuur wordt geoperationaliseerd als het aandeel van de 'overige dienstverlening' verwachten we een stijging van de participatie. Met een operationalisering in de zin van het aandeel van de 'industrie' zou juist een dalend effect te verwachten zijn. De volgende paragraaf gaat hier verder op in.

Tabel 1 Aspecten die van invloed zijn op de arbeidsmarktparticipatiebeslissing van vrouwen en hun verwachte invloed hierop

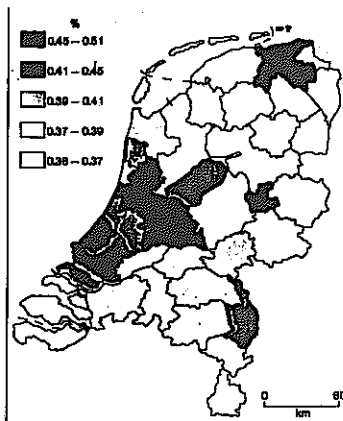
Cluster	Factor	Naarmate de factor een hogere waarde krijgt stijgt/daalt het arbeidsmarktparticipatiepercentage van vrouwen
individuele eigenschappen	Educatie	stijgt
	Huisvesting	stijgt/daalt
	Aantal kinderen	daalt
	Leeftijd	daalt
	Overig gezinsinkomen	daalt
	Referentiegroep	stijgt/daalt
regionale arbeidsmarkt situatie	Sectorale structuur	stijgt/daalt
	Deeltijdbanen	stijgt
	Pendel	stijgt/daalt
	Funciestructuur	stijgt/daalt
	Lonen van vrouwen	stijgt
	Werkloosheid	daalt
institutioneel kader	Etniciteit	stijgt/daalt
	Onderwijswetgeving	daalt

3 Empirische bevindingen

In figuur 2 is de regionale verscheidenheid in de deelname van vrouwen weergegeven. Vooral het Westen van het land en dan weer met name de Noordvleugel van de

Randstad, laten hoge aandelen zien. Regio's met zeer lage percentages zijn vooral in het Noorden te vinden. De analyse van de regionale differentiatie doorliep de volgende stappen. Allereerst werd van elk van de in figuur 1 en tabel 1 genoemde aspecten geoperationaliseerd. Een uitgebreide bespreking van de operationalisering is te vinden in Van den Bout, Van der Laan en Van der Knaap (1989).

Figuur 2 De arbeidsdeelname van vrouwen in Nederland op COROP-niveau in 1985



In tabel 2 is dit kort samengevat. Tevens is aangegeven welke bronnen zijn gebruikt. Vervolgens werden de variabelen op hun samenhang met de ruimtelijke verschillen in de arbeidsparticipatie van vrouwen in 1985 bezien. Niet alle van de theoretisch in aanmerking komende aspecten bleken, voor zover ze te operationaliseren waren, een samenhang met de arbeidsparticipatie van vrouwen te vertonen. De directe samenhang van een variabele met de regionale verscheidenheid in de participatie is eveneens weergegeven in tabel 2 door middel van de correlatie-coëfficiënt R^2 .

Sommige variabelen vertonen, blijkend uit een lage correlatie-coëfficiënt, maar een zeer geringe samenhang met de regionale verscheidenheid in de arbeidsparticipatie. In dit geval is het niet zinvol om zulke variabelen verder in de analyse mee te nemen. De variabelen zouden alleen maar extra 'ruis' veroorzaken. Twee aspecten blijken geen significante rol te spelen.

Dit betreft ten eerste de variabele die het procentueel aandeel aangeeft van vrouwen tussen de 50-65 jaar ten opzichte van de totale beroepsbevolking in 1985. Een reden voor de opname van deze variabele was de overweging dat jonge vrouwen zich naar het arbeidsmarktgedrag van hun moeders zouden richten. Er zou dan kunnen worden verwacht dat een hoge deelname van oudere vrouwen op de arbeidsmarkt, de deelname van vrouwen als totale groep meer dan evenredig zou beïnvloeden. Aldus zou de invloed van de referentiegroep te achterhalen zijn. De bedoelde samenhang bleek gelet op een correlatie-coëfficiënt van 0.01 echter niet aanwezig te zijn. Een tweede variabele welke insignificant bleek te zijn was een index voor de mate waarin per COROP in deeltijd wordt gewerkt. Vanwege het ontbreken van geschikt datamateriaal, waarin specifiek de mate van vrouwelijke deeltijdarbeid per regio is aangegeven moesten we

volstaan met de gemiddelde mate van deeltijdarbeid per individu (dus ook mannen). Uit de hoogte van de samenhang ($R^2 = 0.08$) blijkt dat de ruimtelijke verschillen in gemiddelde deeltijdarbeid nauwelijks of geen verklaring geven voor de ruimtelijke verschillen in de participatie. Als verklaring voor deze lage samenhang kan het gebrekkige datamateriaal worden aangevoerd. Het verwerven van de stelling dat deeltijdarbeid voor vrouwen geen invloed heeft, dient dan ook met reserve te worden bekeken.

Tabel 2 De mate van samenhang tussen de regionale verscheidenheid in de vrouwelijke arbeidsparticipatie en enige verklarende aspecten (zie ook figuur 1)

Factoren	Operationalisatie	Bron*	R ²
<i>individuele eigenschappen</i>			
educatie	aandeel hoger opgeleide vrouwen	AKT	0.52
huisvesting	percentage koopwoningen	RSZ	-0.53
kinderen	gemiddelde gezinsgrootte	WBO	-0.58
leeftijd	aandeel 20-29 jarige vrouwen	AKT	0.49
overig gezinsinkomen	inkomen werkende gehuwde man	PIV	0.64
referentiegroep	aandeel werkende oudere vrouwen	AKT	0.01
<i>regionale arbeidsmarkt</i>			
sectorale structuur	aandeel overige dienstverlening	AKT	0.46
sectorale structuur	aandeel administratieve/verzorgende beroepen	AKT	0.73
deeltijdarbeid	verhouding werkzamen/arbeidsjaren	AKT/REJ	0.08
pendel	relatieve inkomende en uitgaande pendel	AKT	0.65
functiestructuur	aandeel hogere functies	AKT	0.69
lonen vrouwen	inkomen werkende gehuwde vrouw	PIV	0.76
werkloosheid	werkloosheidspercentage vrouwen	AKT	-0.39
urbanisatie	agglomeratie-index	B	0.56
<i>institutionele factoren</i>			
etniciteit	aandeel alloctonen	RSZ	0.63
onderwijswetgeving	aandeel 15-19 jarige vrouwen	BEV	-0.62

* AKT = Arbeidskrachtentelling 1985
 B = Bargeman (1986)
 BEV = Maandstatistiek Bevolking, 1985
 PIV = Personele Inkomensverdeling 1984

REJ = Regionaal Economische Jaarcijfers, 1984
 RSZ = Regionaal Statistisch Zakboek, 1986
 WBO = Woningbehoefte-onderzoek, 1985/86

Met als uitgangspunt de statistische significante "verklarende" variabelen kan met behulp van een multiële regressie-analyse onderzocht worden in hoeverre de "verklarende" variabelen tezamen de spreiding van het vrouwelijk arbeidsaanbod beïnvloeden. Bij een dergelijke regressie-analyse dient de onderlinge correlatie tussen de relevante "verklarende" variabelen niet ontoelaatbaar groot te zijn. Tijdens de regressie-analyse zou dit kunnen leiden tot interpretatie-problemen die samenhangen met multi-collineariteit. Dit heeft tot gevolg dat de parameters die de invloed weergeven van de te verklaren variabele door de verklarende variabelen niet op een zuivere manier te

schatten zijn. Ook in ons geval bleken vele verklarende variabelen sterk gecorreleerd te zijn ($R^2 > 0.50$). Factoranalyse is een oplossing voor dit euvel. Door de toepassing van factoranalyse is het mogelijk een groot aantal manifeste "verklarende" variabelen, die alle min of meer hetzelfde zeggen, terug te brengen tot een kleiner aantal factoren (Dieleman & Jobse, 1975; Kapteyn, Woittiez & Van Hacken, 1989). De methode kan op deze wijze de achterliggende dimensies van M variabelen opsporen: "is het mogelijk een factor F1 of zo nodig meerdere factoren F1, F2, ..., Fp ($p < M$) te vinden, die de gegeven enkelvoudige correlaties tussen de oorspronkelijke variabelen zo goed mogelijk kunnen reproduceren en waarvoor geldt dat de partiële correlaties tussen de oorspronkelijke variabelen onder constanthouding van de gevonden factoren, gelijk worden aan nul" (Hauer & Ostendorf, 1983). De volgende stappen worden veelal doorlopen: Berekening correlatiematrix; bij hoge correlaties schatting van communaliteiten en extractie van initiële factoren door middel van een principale componenten-analyse. Vervolgens volgt de rotatiefase, waarin de interpreteerbaarheid van de initiële factorscores wordt verhoogt. Dit gebeurt door per rij van de initiële ladingenmatrix, een lading te maximaleren, terwijl de andere zo laag mogelijk worden gehouden. Uiteindelijk worden de factorscores berekend. Deze zijn te vinden in een factorladingenmatrix, waaruit blijkt hoe de onderlinge manifeste variabelen scoren op de "latente" factoren.

Tabel 3 Factorladingen van de verklarende variabelen

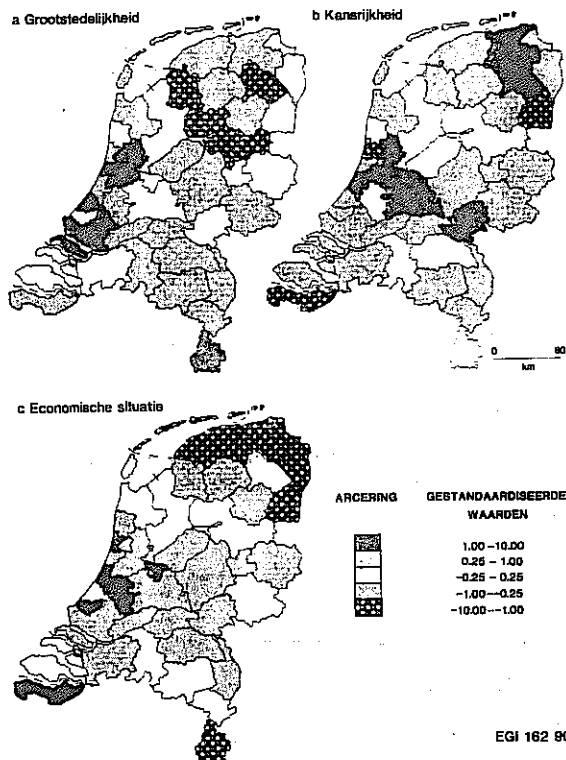
variabele	Factor 1	Factor 2	Factor 3
Aandeel allochtonen 1985	0,84		
Aandeel jonge vrouwen 15-19 jaar 1985	-0,82		
Aandeel "administratieve en verzorgende" beroepen 1985	0,77		
Aandeel koopwoningen 1985	-0,77		
Gemiddeld besteedbaar inkomen werkende gehuwde vrouw 1984	0,73		
Gemiddelde gezinsgrootte 1985	-0,71	-0,51	
Gemiddelde ingaande en uitgaande pendelstromen 1985	0,68		
Agglomeratie-index 1983	0,67		
Aandeel hoger opgeleide vrouwen 1985		0,91	
Aandeel sector "overige dienstverlening" 1985		0,88	
Aandeel hogere functies 1985		0,71	
Aandeel 20-29 jarige vrouwen 1985		0,60	
Werkloosheidspercentage vrouwen 1985			-0,95
Gemiddeld besteedbaar inkomen van de werkende gehuwde man 1984			0,80

In de hier uitgevoerde factoranalyse werden de manifeste "verklarende" variabelen teruggebracht tot drie factoren. De factorladingen van de oorspronkelijke "verklarende" variabelen op de gecreëerde factoren worden weergegeven in tabel 3. Om de leesbaarheid van de tabel te vergroten worden alleen de factorladingen gepresenteerd die waarden boven 0.50 vertonen. De drie factoren verklaren 74,9% van de totale variantie in het oorspronkelijke datamateriaal. Uit de factorladingen op factor 1 blijkt, dat regio's die gekarakteriseerd worden door lage aandelen zeer jonge vrouwen, een gering percentage koopwoningen en een geringe gemiddelde gezinsgrootte, hoog scoren op deze factor. De pendel, de werkgelegenheid in de administratieve en verzorgende beroepen

en het aandeel van allochtonen in de bevolking scoren juist hoog in deze 'factor-1' regio's. Daarnaast wordt er in deze regio's relatief goed verdient door de werkzame gehuwde vrouw. Indien de karakteristieken die betrekking hebben op factor 1 onder één noemer gebracht worden, is de aanduiding *Grootstedelijkheid* wellicht op zijn plaats. Deze aanduiding wordt ook vanuit het regionaal patroon herkenbaar (zie figuur 3.a).

Op factor 2 zullen met name de regio's met een relatief grote bedrijfstak "overige dienstverlening", een hoog aandeel jonge vrouwen (20-29 jaar) en een vrouwelijke beroepsbevolking met relatief veel hoger opgeleiden, hoog scoren. Bekend is dat met name jonge vrouwen, met een hoog opleidingsniveau goede kansen hebben op de arbeidsmarkt. Tevens blijken juist in de bedrijfstak "overige dienstverlening" veel vrouwen werkzaam zijn. Op grond van het bovenstaande ligt de aanduiding *Kansrijkheid* voor vrouwen ten aanzien van factor 2 voor de hand.

Figuur 3 De regionale variatie in een drietal factor-scores



In figuur 3.b wordt voor de factor *Kansrijkheid* het regionaal patroon weergegeven. Met name de Noordvleugel van de Randstad (met uitzondering van "Zaanstad" en de "IJmond") laten goede mogelijkheden voor vrouwen zien. Daarnaast scoren ook de regio's "Overig Groningen", "Noord Drenthe" en de "Agglomeratie Arnhem en Nijmegen" zeer hoog. In het Zuidwesten en in enkele perifere gebieden in het Oosten en

Noorden van Nederland ("Zuid-oost Drenthe", "Oost Groningen", "Twente" en de "Achterhoek") is de situatie voor vrouwen aanmerkelijk minder kansrijk.

De derde - en laatste factor vertoont op de variabele "gemiddeld besteedbaar inkomen van de werkende gehuwde man" een zeer hoge lading. Dit in tegenstelling tot de lading voor de indicator "werkloosheid voor vrouwen". Ons inziens geven deze twee variabelen een redelijk beeld van de algemene economische situatie waarin een regio zich bevindt. Op grond van deze reden zal Factor 3 aangeduid worden als *Economische situatie*. In figuur 3.c wordt het kaartbeeld van deze factor weergegeven.

Een zestal COROP-gebieden kennen naast een hoog inkomen voor de werkende gehuwde man tevens een relatief laag werkloosheidspercentage, te weten "Gooi- en Vechtstreek", "IJmond", "Agglomeratie Leiden en Bollenstreek", "Delft en Westland", "Oost Zuid-Holland" en "Zeeuws-Vlaanderen". De relatief slechte economische situatie van de COROP's "Groot Amsterdam" en "Groot Rijnmond" valt voornamelijk toe te schrijven aan de hoge werkloosheidscijfers in deze gebieden. De Noordelijke regio's kennen volgens het kaartbeeld eveneens een slechte economische situatie.

De gezamenlijke invloed van de verklarende variabelen gecomprimeerd in de factoren "Grootstedelijkheid", "Kansrijkheid" en "Economische situatie", op de spreiding van het arbeidsmarktaanbod van vrouwen valt nu te bepalen door een multi-pele regressie-analyse toe te passen. Bedacht moet worden dat de factoren zijn gestandaardiseerd. Aldus is het relatief onderling belang van elk der factoren voor de participatie in 1985, direct uit de regressie resultaten af te leiden.

$$PPV85 = f(GS85, KV85, ES85)$$

$$PPV85 = 0,61 GS85 + 0,45 ES85 + 0,41 KV85$$

(7,02) (5,15) (4,69)

$$R^2 = 0,73$$

$$N = 40$$

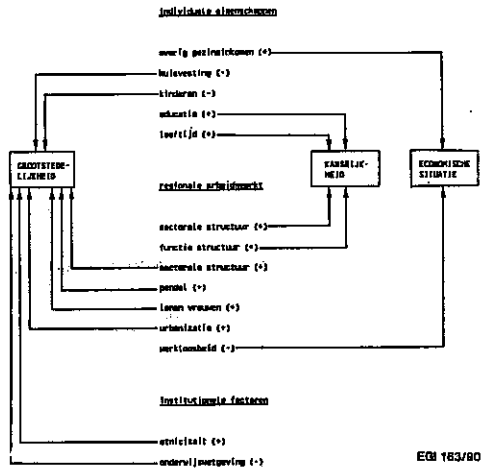
waarin: PPV85 = Niveau arbeidsdeelname vrouwen, 1985
 GS85 = Grootstedelijkheid, 1985
 KV85 = Kansrijkheid voor vrouwen, 1985
 ES85 = Economische situatie, 1985

De uitkomst van de regressie laat zien dat vooral de factor grootstedelijkheid van belang is voor de regionale verschillen in het niveau van de arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland. Op enige afstand volgen dan de kansrijkheid voor vrouwen en de economische situatie. Nu gaat het niet zozeer om de factoren zelf, doch meer om de variabelen die met elk van deze factoren zijn verbonden. Elk van deze variabelen had immers een eigen selectieproces, c.q. een eigen (theoretisch) verklaringskader. In het rapport dat aan deze bijdrage ten grondslag ligt (Van den Bout, Van der Laan & Van der Knaap, 1989) wordt bij deze theoretische 'terugkoppeling' uitvoerig stilgestaan. In deze bijdrage willen wij echter de nadruk leggen op enige grote lijnen en implicaties van de gevonden betrekkingen. Hierdoor kan niet alleen de hier geanalyseerde regionale verscheidenheid in participatiegraad van een dieperliggende interpretatie worden voorzien, ook opent dit de mogelijkheid om op enkele bedenkelijke kanten van het zich wijzigende arbeidsvoorzieningsbeleid te wijzen.

4 Interpretatie

Op welke wijze kan het voorgaande nu worden geïnterpreteerd? Vier aspecten spelen hierbij een rol. De eerste hiervan is dat eenzelfde niveau van regionale participatie door van elkaar verschillende (samenstel van) aspecten kan worden veroorzaakt. De gevonden factoren verenigen zo bijvoorbeeld in zich variabelen die afkomstig zijn uit de drie onderscheiden clusters van individuele-, arbeidsmarkt- en institutionele kenmerken. In figuur 4 zijn de samenhangen aangegeven tussen enerzijds de variabelen op het niveau van het individu, de arbeidsmarkt en instituties en anderzijds de drie factoren. Uit de figuur blijkt, dat voor wat de individuele situatie van de vrouw betreft, er een positief verband met de participatie te bestaan tussen het inkomen van de gezinspartners, het eigen opleidingsniveau en een tamelijk jonge leeftijd. Een negatief verband bestaat er met de gezinsgrootte en een eigen woning.

Figuur 4 De samenhang tussen enerzijds variabelen op het niveau van het individu, de arbeidsmarkt en instituties en anderzijds de drie gevonden factoren



Op het niveau van de kenmerken van de regionale arbeidsmarkt blijkt dat participatie duidelijk samenhangt met de aanwezigheid van administratieve en verzorgende beroepen, de overige dienstverlening, hogere functies, pendel, het loonniveau, werkloosheid en stedelijkheid. De rol van institutionele factoren, zoals hier gemeten, is ambivalent. De omvang van de groep allochtonen hangt in positieve zin samen met de participatie, het aandeel van zeer jonge vrouwen juist negatief.

De regionale verscheidenheid in de arbeidsparticipatie blijkt aldus door zowel regionale arbeidsmarktkenmerken, institutionele factoren en de eigenschappen van vrouwen te worden bepaald. Met andere woorden, de dimensies van het participatie-vraagstuk, individu, markt en instituties, blijken in verschillende regio's een verschillende mate hun uitwerking en onderlinge verhouding te hebben. Deze in de factoren tot uiting komende specifieke combinatie van de genoemde dimensies impliceert dat de mate van participatie in de verschillende regio's ook een andere achtergrond kan hebben.

Een tweede aspect dat we bij de interpretatie van de bevindingen willen benadrukken is dat de verschillen tussen vrouwen onderling qua arbeidsmarktpositie groot zijn. Als voorbeeld kan het kwalitatief niveau van het vrouwelijk arbeidsaanbod genoemd worden. Indien we dit toespitsen op de aard van de beroepen en het opleidingsniveau dan leverde de voorgaande analyse op dat aan de factor 'kansrijkheid' variabelen verbonden zijn als het aandeel hoger opgeleide vrouwen, de omvang van de 'overige dienstverlening' en hogere functies. Het gaat hier om een ander soort werkende vrouwen dan die welke gekoppeld zijn aan de factor 'grootstedelijkheid'. Met deze laatste zijn bijvoorbeeld veel meer de administratieve beroepen verbonden. Dit wijst erop dat éénzelfde niveau van participatie in verschillende regio's door duidelijk van elkaar verschillende beroepsstructuren kan worden veroorzaakt. Het betekent ook dat 'vrouwvriendelijke beroepen' duidelijk van inhoud van elkaar kunnen verschillen. Deze constatering is temeer van belang daar bij de aan de factor 'grootstedelijkheid' gekoppelde administratieve en verzorgende beroepen er vaker sprake is van een geslachtsspecifieke scheiding in beroepen, loondiscriminatie en de ideologie van de complementariteit van vrouwenarbeid. Juist door deze positie van vrouwenarbeid in deze beroepen wordt het mogelijk om bijvoorbeeld technologische vooruitgang geleidelijk in te voeren met handhaving van maximale rendementen (Chatterjee & Lakshmanan, 1987). Men denke hier aan automatisering van routinematige (kantoor)activiteiten met de gelijktijdige inzet van meer vrouwenarbeid. Dit ging gepaard met een degradatie van de beroepsstatus tot de classificatie 'ongeschoold' en voor lagere lonen (dus van vrouwen). Het bovenstaande betekent dat deze categorie vrouwenarbeid anders is dan die welke aan de factor kansrijkheid waren gekoppeld: hogere opgeleide vrouwen met hogere functies gekoppeld aan vooral de 'overige dienstverlening'. De verschillen tussen vrouwen onderling (en mannen onderling) op de arbeidsmarkt zijn wellicht belangrijker dan het verschil tussen mannen en vrouwen op zichzelf (zie ook De Wit, 1990).

Een derde aspect betreft de wisselwerking tussen de individuele eigenschappen van vrouwen en de regio. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in de samenhang tussen het opleidingsniveau en de arbeidsvraag. Indien er, zoals in de meer verstedelijkte gebieden, sprake is van een doorgaande vraag naar hoog opgeleide vrouwen, zullen nieuwe hoger geschoolden gemakkelijk in het arbeidsproces, in een met het opleidingsniveau overeenstemmende functie, worden opgenomen. In een hiermee contrasterend gebied bestaat, indien de vraagzijde zich niet voldoende (kwalitatief) ontwikkelt, het gevaar dat hoog opgeleiden elders emplooi zoeken en/of dat een proces van verdringing in werking wordt gesteld. Met andere woorden: gelet op de vraagzijde is er dan sprake van 'over-opleiding'. Deze over-opgeleiden zullen minder hoog opgeleiden uit de voor hen bestemde functie verdringen. De zwakste groepen in dit proces van verdringing zullen niet langer op de arbeidsmarkt participeren of geen emplooi meer kunnen vinden (zie ook Van der Laan, Scholten & Van der Knaap, 1989). Dit laatste geldt in het bijzonder voor die gebieden die gekenmerkt worden door een lage score op de factor 'economische situatie'. Een verhoging van het opleidingsniveau van vrouwen kan aldus in verschillende regio's andere uitwerkingen hebben.

Een vierde en laatste aspect is de te leggen verbinding tussen enerzijds de participatie van vrouwen op de regionale arbeidsmarkt en anderzijds de hysteresis theorie. Onder hysteresis wordt verstaan de pad-afhankelijkheid van een fenomeen. Het niveau van een verschijnsel wordt afhankelijk geacht te zijn van de gebeurtenissen in het verleden.

Hieraan is vervolgens de insider-outsider theorie en de duurtheorie te koppelen (Graafland, 1988). Volgens de insider-outsider theorie bestaat het arbeidsaanbod uit twee groepen: de insiders en de outsiders. De eerste zijn vooral gericht op hogere lonen, opvangmogelijkheden voor kortdurende werkloosheid en zaken als de VUT. Ze zijn minder geïnteresseerd in maatregelen die de (her-)intrede van vrouwen, langdurig werklozen of nieuwe groepen moeten bevorderen. In dit geval komen de belangen van de insider groep meer overeen met die van de werkgevers. Outsiders staan buiten het spel. Ze kunnen maar in zeer beperkte mate macht uitoefenen om hun positie te verbeteren. Vrouwen, tenminste sommige groepen vrouwen, zijn ook als outsiders aan te merken. Dit verschil in machtspositie tussen de insiders (voornamelijk mannen) en de outsiders (waaronder vrouwen) leidt tot een voortdurende continuering van de achterstandspositie van vrouwen: hysteresis. Dit gebeurt met name in die regio's waar de marktsituatie het niet noodzakelijk maakt dat een beroep moet worden gemaakt op nieuwe groepen op de arbeidsmarkt. Dus in de economisch meer achtergebleven regio's.

Het proces van achterstelling kan worden aangevuld met aspecten van de duurtheorie. Ten gevolge van langdurige non-participatie verliezen in dit geval vrouwen belangrijke delen van hun human capital. In ieder geval wordt dit door werkgevers vaak zo gezien. Langdurige non-participatie wordt vaak gezien als een teken van mindere geschiktheid. Zelfs lagere lonen kunnen dit zelfs niet verhelpen (zie ook Van Eijk, 1989). Anderzijds kan de zoekintensiteit van langdurig niet participerende ook zijn afgenomen. Er kan zelfs een cultuur van niet-werken ontstaan. De voorgaande aspecten, verbonden met de duur van de non-participatie kunnen de effecten van de insider-outsider verhouding versterken. Hysteresis vormt dan ook mede een deel van de verklaring van de regionale verschillen in de participatie van vrouwen.

Het voorgaande toont aan dat het arbeidsmarktbeleid terdege rekening dient te houden met de aanwezige verschillen tussen regio's. Zoals bekend krijgt de nieuwe wijze van arbeidsvoorziening een meer regionaal gedecentraliseerde structuur (Arbeidsvoorzieningswet, 1989). Terwijl het Centraal Bestuur Arbeidsvoorziening de hoofdlijnen voor het beleid gaat bepalen, zullen de regionale besturen dit beleid moeten concretiseren. Hiermee worden de voorwaarden geschapen voor een betere afstemming tussen het arbeidsaanbod, de arbeidsvraag en het institutioneel kader. Dit is noodzakelijk daar er binnen Nederland duidelijk sprake is van een grote verscheidenheid in regionale arbeidsmarkten. Door de regionale decentralisatie bestaat echter ook het gevaar van een bevestiging van de aanwezige (ongelijke) posities op de arbeidsmarkt. Laten we het voorbeeld van participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt nog eens bekijken. Zoals gezegd zijn sommige groepen vrouwen als outsiders aan te merken. Deze zwakke machtspositie leidt tot een voortdurende continuering van de achterstandspositie van vrouwen vooral in die regio's waar de arbeidsmarktsituatie voor vrouwen ongunstig is. Waar het nu om gaat is, dat door de regionale decentralisatie het gevaar bestaat dat in sommige regio's de beslissing over toetreding tot de arbeidsmarkt versterkt bij (mannelijke) insiders komt te liggen. Juist in de regio's met een zwakke economische structuur komen met name relatief de meeste vrouwonvriendelijke sectoren voor. Door de overheveling van beslissingsbevoegdheden inzake de arbeidsvoorziening naar ook deze regio's bestaat het gevaar dat daar de achterstandspositie van vrouwen op de arbeidsmarkt geconsolideerd of zelfs versterkt wordt. Om dan alleen te vertrouwen op

een 'morele plicht' ten aanzien van de gelijkheid op de arbeidsmarkt zoals de voorzitter van het Centraal Bureau voor de Arbeidsvoorziening en in feite ook de wet suggereert (NRC, 1990), lijkt mij zeker voor sommige regio's een wankel basis.

Literatuur

- Arbeidsvoorzieningswet* (1989), Instelling van de Arbeidsvoorzieningsorganisatie en regelen op het gebied van de arbeidsvoorziening. Nota naar aanleiding van het eindverslag. Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 1988-1989, 20569, nr.14. Den Haag: SDU-uitgeverij.
- Bargeman, N. (1986), *Migratie in Nederland*. Nijmegen: Geografisch en Planologisch Instituut.
- Bogazzi, R.P. en F. van Loon (1978), Fertility as consumption: theories from the behavioral sciences. *Journal of Consumer Research*, 4, p.173-180.
- Boot, P.A. (1987), Deeltijdarbeid - hoe verder?. *Economisch-Statistische Berichten*, p.22-25.
- Bout, E.R. van den, L. van der Laan & G.A. van der Knaap (1989), Een regionale analyse van het deelnemingsgedrag van vrouwen op de arbeidsmarkt. *DYAREB achtergrondrapport 3*. Rotterdam: Economisch-Geografisch Instituut.
- Bowen, W.G. en T.A. Finegan (1969), *The economics of labor force participation*. Princeton University Press: Princeton.
- Bruyn-Hundt, M. (1988), *Vrouwen op de arbeidsmarkt*. Utrecht: Het Spectrum.
- Chatterjee, L. & T.R. Lakshmanan (1987), Facilitating Technical Change: the role of women.
- C.P.B. (1983), Vooruitberekening van trendmatig arbeidsaanbod tussen 1980 en 2010. Afdeling Arbeid en onderwijs, *notitie nr.10*. Den Haag: CPB.
- Dieleman, F.M. & R.B. Jobse (1975), Factoranalyse; objectiviteitsvergroting of subjectiviteitsverhulling? *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 66-3, pp.131-147.
- Elchardus, M. en A. Martin (1985), De beroepsverbondenheid van vrouwen: de invloed van de takenstructuur van de mate van gecontroleerdheid en andere eigenschappen van de arbeidssituatie. *Bevolking en Gezin*, 3, p.311-335.
- Evers, G. en A. van der Veen (1986), *Pendel, migratie en deelname aan het beroepsleven; Macro- en micro-economische benaderingen*. Proefschrift Katholieke Universiteit Tilburg.
- Eijk, C.J. van (1989), Concerted action: a remedy against persistent Unemployment? In: *The role of economic policy in society*. F. Muller & W.J. Zwezerijnen (eds.), pp.62-71. The Hague: Universitaire Pers Rotterdam.
- Graafland, J.J. (1988), Hysteresis in unemployment in the Netherlands. *De Economist*, 136-4, pp.508-523.
- Grift, Y.K. en J.J. Siegers (1986), *Arbeidsduurverkorting en arbeidsaanbod, een onderzoek op basis van Avo83*. Economisch Instituut RUU, Utrecht.
- Groenendijk, H. en M. de Wit, (1987), *Wie gaat eruit bij de eerste beschuit?: een analyse van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen*. Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Hagenaars, A. en R. de Zwart (1987), Betaalde en onbetaalde arbeid van 15-jarigen van nu. *Sociaal Maandblad Arbeid*, Juni, p.399-408.

- Hartog, J. en J. Theeuwes (1983), *Participation, hours of work and fertility in the Netherlands: some stages in the lifecycle*. Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Hauer, J. & W.J.M. Ostendorf (1983), Factor- en componenten analyse. In: F.M. Dieleman, H. Folmer & H.J.P. Timmermans (red.) *Technieken voor ruimtelijke analyse*, pp.67-85. Weesp: Romem.
- Hoffmann, L.W. (1974), Effects on Child. In: L.W. Hoffmann en F.I. Nye (red.): *Working Mothers*. San Francisco: Jossey Bass.
- Kantona, G. (1975), *Psychological analysis of economic behavior*. Greenwood: Westport.
- Kapteyn, A.; J. Woittiez & P. ten Hacken (1989), *Household labor supply in the Netherlands in the eighties and the nineties*. OSA-werkdocument W61. Den Haag: OSA.
- Kosters, M.H. (1966), *Income and substitution effects in a family labor supply model*. Dissertatie, University of Chigago.
- Laan, L. van der (1988), Visies op de werking van de arbeidsmarkt. *Economisch-Statistische Berichten*, pp.72-77.
- Laan, L. van der, H. Scholten & G.A. van der Knaap (1989), Het regionaal arbeidsaanbod in Nederland; een nadere analyse van een drietal contrasterende regio's. *DYAREB-rapport*. Rotterdam: Economisch-Geografisch Instituut.
- Laan, L. van der & H. Scholten (1989), Regionale aspecten van de arbeidsparticipatie in Nederland, *Mens & Maatschappij*, 64-41, pp.405-423.
- Leuthold, J. (1968), An empirical study of formula income transfers and the work decision of the poor. *Journal of Human Resources*, p.312-323.
- Linssens, G.P.H. en J.J. Siegers (1982), Vruchtbaarheid en arbeidsmarktparticipatie door vrouwen: een regionale dwarsdoorsnede analyse. *Sociale wetenschappen*, 25-4, p.281-300.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1986a), *Concept-nota (her)intredende vrouwen*, Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1986b), *Belasting- en premieheffing en de arbeidsmarktparticipatie door gehuwde vrouwen*, Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1987), *Kinderopvang en arbeidsmarktparticipatie van vrouwen*. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Mol, P.W., J. C. van Ours & J.J.M. Theeuwes (1988), *Honderd jaar gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt*. OSA-werkdocument W48. Den Haag: OSA.
- NRC (1990), Iedereen gelijke kansen op de arbeidsmarkt. NRC-Handelsblad, *Supplement Economie*, 9 mei.
- Pauwels, K. en F. van Loon (1976), Gezinsgrootte en arbeid van de vrouw; een benadering via padanalyse. *Bevolking en Gezin*, 2, p.133-143.
- Rapportage Arbeidsmarkt* (1987) Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Renaud, P.S.A. en J.J. Siegers (1983), Het aanbod van arbeid door gehuwden. *Economisch-Statistische Berichten*, p.507-510.
- Rosenfeld, R.A. (1978), Women's intergenerational occupational mobility. *American Sociological Review*, 43, pp.36-46.

- Schippers, J.J. (1982), Beloningsdiscriminatie van de vrouw in Nederland. *Economisch-Statistische Berichten*, p.452-458.
- S.E.R. (1987), *Vrouw en Arbeidsmarkt, een tussenstand*. Den Haag: SER.
- Siegers, J.J. (1976), Participatie op de arbeidsmarkt door gehuwde vrouwen jonger dan 35 jaar in Nederland. *Bevolking en Gezin*, p.209-228.
- Siegers, J.J. (1980), De relatie tussen de arbeidsmarktparticipatie door gehuwde vrouwen en de aanwezigheid van jonge kinderen in het gezin: een analyse van de uitkomsten van het NOVOM. *Bevolking en Gezin*, p.333-362.
- Siegers, J.J. (1985), *Arbeidsaanbod en kindertal*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.
- Siegers, J.J. (1983), *Arbeidsduurverkorting en arbeidsaanbod door gehuwde vrouwen*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag.
- Smith-Lovin, L. en A.R. Tichmayer (1978), Nonrecursive models of labor force participation, fertility behavior and sex role attitudes, *American Sociological Review*, 43, pp.541-557.
- Veen, A. van der en G.H.M. Evers (1984), A labour-supply function for females in the Netherlands. *The Economist*, 132, p.367-376.
- Willis, R.J. (1973), A new approach to the economic theory of fertility behavior. *Journal of Political Economy*, 81, p.14-64.
- Wit, B. de (1990), Wat vrouwen van mannen kunnen afkijken. *NRC-Handelsblad*, 30-1-1990.
- Wong Meeuw Hing, W.J.M.L. (1986), Het discouraged worker- en additional workers effect op de in- en uitschrijvingen van werklozen en werkzoekenden bij Gewestelijke Arbeidsbureaus. *Maandschrift Economie*, p.146-1157.